

Szilágyi Emőke Rita (1985) az ELTE Irodalomtudományi Doktoriskola Európai és Magyar Reneszánsz Doktori Programjának hallgatója. Kutatási témája Vitéz János mecenatúrája, Johannes Tröster irodalmi munkássága és a 15. századi magyarországi latin nyelvű humanista irodalom.

Antikvitás egy korai humanista műben

Johannes Tröster: *Dialogus de remedio amoris*

Szilágyi Emőke Rita

Tröster és a *Dialogus de remedio amoris*

Commovet enim constantes animos relecta Sirenearum melodiarum pulsatio¹ („Ugyanis az állhatatos lelkeket is megindítja újraolvasva a sziréndalok likettetése”) – ez általában igaz lehet a szerelemben, azonban egy irodalmi mű recepciójában korántsem törvényszerű. Az imént idézett Ovidius-allúziót Johannes Tröster 1454-ben írt dialógusában olvashatjuk, mely egyike a korai humanista irodalom méltatlanul elfeledett alkotásainak. Akárcsak szerzője, a nagy reményű litterátus, úgy műve is a feledés homályába merült. Pedig biztatóan indult a pályája: a bécsi egyetemi tanulmányok után Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa familiárisaként olyan kiválóságok nevelője lett, mint a majdani III. Pius pápa és a későbbi V. László király. Az 1452-es királyszöktetési puccs azonban derékba törte a karrierjét. Kétévnnyi nélkülözésének vetett véget, mikor a dialógus révén Vitéz János szolgálatába fogadta. A nemzetközi, elsősorban osztrák–bajor szakirodalom Tröster mint humanista könyvgyűjtőt méltatja, ebben a témában számtalan publikáció jelent már meg, mivel sorra kerülnek elő kötetek a hajdani könyvtárából.²

1. kép. Terentius, Vergilius és Homéros az Angyalvár egyik freskóján.
Perino del Vaga és műhelye, 1540-es évek

A mű címe: *Dialogus de remedio amoris* (Dialógus a szerelem orvosságáról, az egyszerűség kedvéért mostantól: DDRA) egyértelműen utal az ovidiusi előzményekre, elsősorban a *Remedia amorisra* (A szerelem orvosságai), mindeközben mestereinek, Enea Silvio Piccolomininek a tíz évvel korábban írt *De remedio amoris illiciti* (A meg nem engedett szerelem orvosságáról) címen elhíresült levelét is felidézi, sőt néhány esetben idézi.³ Tröster tehát egyszerre verseng az antik elődökkel és a kortárs mintákkal. Jelen tanulmányban a legtöbbet citált antik szerzők idézési technikájára hozok pár plasztikus példát, melyek talán az antik irodalom recepciótörténetéhez is adalékként szolgálhatnak. A legtöbb esetben csak röviden bemutatom a parafrázisokat (a megfelelő kontextusok ismertetésével), de néhány szöveghelyet egyrészt recepciótörténeti relevanciájuk, másrészt a dialógus megértése szempontjából kiemelkedő szerepük miatt alaposabban elemzek, kommentálok és szélesebb összefüggéseikben is ismertetek. Ahol nem jelöltem külön, ott a saját fordításaimat közlöm; még ha léteznek kiváló magyar műfordításai is az idézett szövegeknek, a minél szorosabb fordítás itt nélkülözhetetlennek tűnik.

Ovidius

A *Remedia amoris* mint elsődleges referenciális pontot már a cím is jelzi. Az összes olyan hely, mely a szerelem ellenszerét részletezi, szinte kivétel nélkül a *Remedia amoris*ból való.

*Qui non est hodie, cras minus aptus erit:
Verba dat omnis amor, reperitque alimenta morando
(...)
Vidi ego, quod fuerat primo sanabile, vulnus
Dilatatum longae damna tulisse morae.*

Aki ma nem képes rá, holnap még kevésbé lesz az: ígéretet minden szerelem, és a késlekedésben táplálékra lel [...]. Láttam én, hogy a seb, mely előbb még gyógyítható volt, hosszú késlekedéssel elnyújtva kárt okozott. (*Rem. Am.* 94–95, ill. 101–102)

Nec cras, cras dicito, cum hodie facere queas: reperit enim in morando alimenta amor. Vidi namque sanabile vulnus in mortiferum virus longam redigere moram.

Ne mondogasd, hogy holnap, holnap, mikor ma is meg tudod tenni: ugyanis a késlekedésben táplálékra lel a szerelem. Mert láttam, hogy a hosszú késlekedés a gyógyítható betegséget halálossá tette.⁴

A *Remedia amoris* mellett előfordul utalás elsősorban a *Metamorphosesre*, de a sulmói költő szinte összes művére, sőt még egy pseudo-ovidiusi elégiát (*De pulice*, azaz *A bolháról*) előhívó részlet is található a dialógusban. Ez a példa különösen érdekes, mivel a kortársak előszeretettel idézték fel ezt a passzust, tudniillik a bolháról, amely a szeretett hölgy combjai közt fészkel.

*Tu laceras corpus tenerum, durissime, morsu;
cuius quum fuerit plena cruore cutis
(...)
Ah! piget, et dicam, quum strata puella recumbit,
tu femur avellis, cruraque aperta subis.*

Zsenge a test, mit szétmarcangolsz durva csipéssel, melytől a meggyült vér duzzad a bőre alatt, [...] szégyen, de bizony, ha a lány nyújtózva hanyatt dől, széttárod lábát, s combjai közt beosonsz. (Ps.-Ovidius: *Pulex* 3–4; 11–12⁵)

*Cum iam te aut pulicem inter dulcissimae tuae amicae crura
succu pleni recubantem (...) esse optas...*

Mikor már azt kívánod, hogy vagy bolhaként édes barátnőd nedvvel telt combjai közt feküdhess...⁶

Az akkor még ovidiusinak tartott, ám mai ismereteink szerint Ofilius Segrianus által szerzett műre utal Trösteren kívül mestere, Enea Silvio Piccolomini is a *Historia de duobus amantibus* című széphistóriájában, hanem közös jó barátjuk, Janus Pannonius is egy epigrammájában, amint arra Jankovits László korábban rámutatott.⁷ Ezen a példán tetten érhető a szélesebb értelemben vett baráti kör hasonló érdeklődése és értékítélete, nem utolsósorban közös nyelve, közös forrás-használata is, igaz, Tröster saját Ovidius-kötetére vonatkozóan nincs forrás.⁸

Seneca

Bőségesen találunk részleteket Seneca tragédiáiból is. Az *Octaviából* idéz Tröster mestere, Enea Silvio Piccolomini is, mikor Amort definiálja:

*Vis magna mentis blandus atque animi calor
Amor est; iuventa gignitur, luxu otio
nutritur inter laeta Fortunae bona.
quem si fovere atque alere desistas, cadit
brevique vires perdit extinctus suas.*

Az elme feletti nagy hatalom és a lélek nyájas láza a Szerelem; ifjúkorban születik, fényűzés, semmittevés táplálja a szerencse boldog javai közt, melyet ha megszűnsz táplálni és szítani, elhal és hamar elveszti erejét kihunyván. (*Oct.* 562–566)

Amor, ut in tragediis inquit Seneca, nihil aliud est, nisi vis quaedam magna mentis, blandusque animi calor, qui iuventa gignitur, luxu, otio, et inter laeta fortunae bona nutritur.

A Szerelem, ahogyan Seneca a tragédiáiban mondja, nem más, mint valamely nagy hatalom az elme fölött, a lélek nyájas láza, mely ifjúkorban születik, fényűzés, semmittevés táplálja a szerencse boldog javai közt. (E. S. P.: *De remedio amoris illiciti*⁹)

Vis magna mentis (...) qui luxu otioque gignitur et inter laeta bona fortunae nutritur, et quem si alere fovereque desinas, brevi extinctus suas perdit vires.

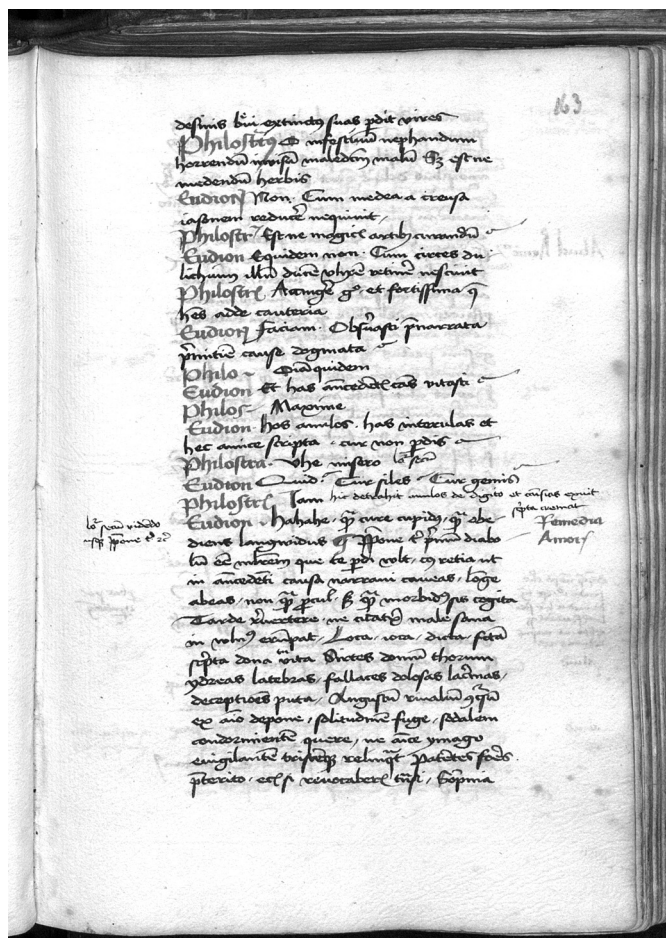
Nagy hatalom az elme fölött, melyet fényűzés és semmittevés táplál a szerencse boldog javai közt, és melyet ha megszűnsz szítani és táplálni, hamar elveszti erejét kihunyván.¹⁰

Ez a hely jól mutatja, amit más esetekben is tapasztaltam, tudniillik, hogy Tröster nem egy az egyben vesz át antik citátumot Piccolomini szövegéből, hanem inkább ő maga is az eredeti szöveget idézi. Ugyan Piccolomini az esetek többségében megadja forrását, Tröster ebben nem követi, viszont hosszabb részleteket citál. Seneca legtöbbet idézett tragédiái a szövegben az *Octavia*, a *Hercules furens*, a *Phaedra*, az *Oedipus* és a mai napig vitatott szerzőségű *Hercules Oetaeus*. Amennyiben ezt a meglátást Tröster könyvtárának ismert tételeivel egybevetjük, azt találjuk, hogy Seneca művei közül csupán a leveleinek birtoklásáról van tudomásunk, ám sajnos ma már abból sem hozzáférhető a saját példánya.¹¹

Terentius és Plautus

A mű címében ugyan benne foglaltatik, hogy dialógus, ám a műfaji besorolás a 15. század közepén korántsem volt olyan egyértelmű. Rudolf Wolkan a német neolatin drámákról szóló munkájában azt írja, hogy a német humanizmus kezdetén dialógusokat bármiféle drámai jelleg nélkül is drámának tekintettek, illetve ezek mint ilyenek nyerték el a publikum tetszését. Erre hozza fel példának Tröster *Dialogus*át, illetve egy másik korai dialógust, mely a sváboknak a nyulaktól való félelméről és a nyulakat óriási szörnyként való értelmezésükről szól, ám, mint megállapítja, egyikben sem találni nyomát a drámai mozzanatnak: „...ahogyan az az átmeneti időkben lenni szokott, a határok bizonytalanok válnak, miképpen itt is a dialógus és a dráma közt; megvan azonban a lehetőségünk, hogy, amennyire a humanisták a klasszikus mintákat követték és drámának akarták minősíteni műveiket, ezen túllépjünk, és közben ne feledkezzünk el arról, hogy olyan prózai stílusgyakorlatokat is színre vittek, mint Erasmus *Colloquiája*.”¹²

A *Dialogus de remedio amoris* sok tekintetben a komédia műfaját idézi. Elsősorban utal erre a sokszor felbukkanó helyzetkomikum, ami összefüggésben áll a római *atellana* műfaját idéző alakokkal és beszélő nevekkal. A dialógus két szereplője beszélő nevet kapott: a mű címzettje Wolfgang Forchtemauer, aki Philostratus („Szerelemtől sújtott”) néven szerepel, beszélgető partnere pedig maga Tröster, aki magát az Eudion („Jót tanácsoló”) névvel illeti. Philostratus a szerelem betegségétől szenved, Eudion az orvos maszkját magára öltve meggyógyítja. Philostratus nyavalygása és önsajnálata az *atellana* műfajának Pappusára, míg Eudion a sokat beszélő és folyton éhes Bucco figurájára emlékeztet. Ebben az értelemben Eudion-Tröster, a mű szerzője és egyik főszereplője parazitaként mutatja be magát, mely szerep a római komédia nyelvén a költő-lét egyik lehetséges megfogalmazása. Ugyanis „a költő patrónusa (és/vagy az állam) tartja el, ő is szavai, nyelve eladásából él, és, főként ha komédiaszerző, áruja sem más, mint az elősdi portékája. Hasonló a társadalmi helyzetük is: a költő

2. kép. A St. Pölten-i kézirat egyik oldala, amelyet utólagosan magyarázó és dramaturgiai jegyzetekkel láttak el (Diözesenarchiv, Hs. 63, 155r–164v)

cliens, ténylegesen-jogilag, de jelképes értelemben is; beszélő nyelve étkező nyelvének szolgája.”¹³

Az előbbieken kívül a komikus jelleget erősítik nem utolsósorban a Terentius- és Plautus-idézetek is:

Quem ego credo manibus pedibusque obnixe omnia facturum, magis id adeo mihi ut incommodet.

Hiszem, hogy ő kézzel-lábbal, minden igyekezetével azon lesz, hogy azt számomra minél inkább terhessé tegye. (*And.* 161–62)

Scio, manibus pedibusque omnia obnixe facturum, mihi ut commodet.

Tudom, hogy kézzel-lábbal, minden igyekezetével azon lesz, hogy kedvemre tegyen.¹⁴

Aut qua quaerere insistam via?

Vagy mely útra lépjek [őt] keresni? (*Phor.* 192)

3. kép. Johannes Tröster sírja a regensburgi dómban
(*Die Inschriften der Stadt Regensburg II. Der Dom St. Peter
I. Bis 1500.* Wiesbaden, 2008, 192, Abb. 109, Tafel XXXVII.
Kat.-Nr. 280 nyomán)

Quem ubi queram? aut qua insistam via?

Hol keressem őt? vagy mely útra lépjek?¹⁵

A kora újkori komédia története két, időben egymást gyorsan követő eseménnyel vette kezdetét: egyrészt Nicolaus Cusanus 1429-ben megtalálta az elveszettnek hitt Plautus-darabokat, másrészt 1433-ban Giovanni Aurispa fellelte a Donatus-féle Terentius-kommentárt. Tröster könyvtárából ismerünk egy Plautus-kötetet, mely csak a korábban ismert nyolc komédiát tartalmazza,¹⁶ és a dialógus tüzetesebb vizsgálata után is úgy tűnik, hogy vagy nem volt tulajdonában a további tizenkét komédia, vagy nem ismerte eléggé ahhoz, hogy idézzon belőle. Saját Terentius-kötetről, pláne hozzá írt kommentárrol nincs ismeretünk, jöllehet a dialógus hemzseg

a sok Terentius-citátumtól; az eddigiek alapján tehát úgy tűnik, a felfedezések egyike sem volt hatással Tröster művére. Hogy Terentius azonban egyik kedvenc olvasmánya lehetett, arra a dialógusban is utal: mikor az adósságát kellene törlesztenie, csak metaforikus fizetéssel szolgálhat: *Sed suppleat Terentius Ciceroque meus tuam mihi creditam pecuniam* („De térítse meg nekem Terentiusom és Ciceróm a nekem kölcsönadott pénzt”).¹⁷

A belső szövegösszefüggéseken túl megjegyzendő, hogy a mű kéziratának egy része komédiagyűjteményekben maradt fent, illetve az egyik, gazdagon jegyzetelt példány dramaturgiai instrukciókat is tartalmaz, ami arra enged következtetni, hogy a dialógust ha nem is adták elő, de legalábbis könyvdramaként, színműként (is) olvashatták.¹⁸

Vergilius és az *Aeneis*

Vergilius mindhárom ismert művét előszeretettel idézi szerzőnk. Természetesen az iskolai tananyag *Aeneis* adja a legtöbb citátumot, de találni a szintén humanista szövegolvasások tárgyát képező *Eclogaeból* is részleteket, és meglepően sok *Georgica*-helyet is. Utóbbinak jellemzően azt a híres jelenetét használja fel a szerelmes férfi tüneteinek leírására, melyben a haldokló mén épp kiszenved.¹⁹

Az *Aeneis* idézése külön figyelmet érdemel. A mű prologusában a szerző az eposz egyik legvitatottabb, legtöbb értelmezést kiváltó részletére, az Álom kapujának VI. énekben található leírására utal, mely a római eposzban így szól:

*Sunt geminae Somni portae, quarum altera fertur
cornea, qua ueris facilis datur exitus umbris,
altera candenti perfecta nitens elephanto,
sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.*

Ikerkapui vannak az Álomnak, melyek közül az egyik, azt mondják,
szaru: ezen át az igaz árnyak könnyen jutnak ki;
a másik ragyogó hófehér elefántcsontból készült,
de [itt] hamis álmokat küldenek az ég felé a mánok.
(*Aen.* VI. 893–896²⁰)

Az Álom kapujának értelmezéseiről legutóbb Vince Máté írt alapos, áttekintő tanulmányt, az alábbiakban az ő eredményeire támaszkodva szólok e helyről. Aeneas, miután Anchiséstől megkapta a római nép jövőjére vonatkozó jóslatot, a *hamis* álmok útján, tudniillik az elefántcsont kapun át hagyta el az alvilágot. Már az antik kommentáríró Serviusnak is gondot okozott a hely értelmezése, s azóta is számos érdekes magyarázat született e hely könnyebb megértése céljából, többnyire végül még homályosabbá téve a szöveget. A legfilológusabb megoldás talán Eduard Nordené volt, aki szerint az igaz álmok kapuja éjfélkor bezárul, ezért kényszerült Aeneas az elefántcsontkapun át távozni.²¹ Abban azonban minden kommentátor megegyezik, hogy a kapu értelmezése kihát az egész eposz értelmezésére, már csupán ezért is érdemes megvizsgálni ezt a helyet. Tröster a prologusban így ír barátjának, Wolfgang Forchtenuernak:

Si quid aut impudicum aut minus honestum dixisse aut fecisse te dicam, id non in re esse, sed finxisse me puta, aut nihil credas, somnium tamen putabis, et per corneam, minime per eburneam, exisse portam, tu te iudicabis.

Ha azt mondanám, hogy valami erkölcstelen vagy tisztességtelen dolgot mondtál vagy tettél, az nem igaz, hanem gondold azt, hogy én találtam ki, vagy ne gondolj semmit, de akkor is álomnak fogod gondolni, és úgy fogod ítélni, hogy a szaru-, és legkevésbé sem az elefántcsontkapun távoztál.²²

Tröster levelezéséből, melynek egy része fennmaradt, kiderül, hogy a dialógus egy korai változatát elküldte mestereinek és barátainak, Enea Silvio Piccolomininek és Johannes Hinderbachnak, hogy azok kijavítsák hibáit, és véleményt mondjanak művéről. Piccolomini bírálataiban kitér erre a részletre is:

Cum de porta cornea efficis mentionem, si futile somnium tuum, nihil veri habere intelligis. Non recte locutus es, veris enim hac porta facilis datur exitus umbris, ut Maroni placet.

Mikor a szarukapuról teszel említést, ha haszontalan az álmod, úgy érted, hogy nem igaz. Nem mondod helyesen, ugyanis azon a kapun az igaz árnyaknak nyílik könnyű kijárat, amint az Marónak tetszik.

(Epistola ad Johannem Tröster²³)

Piccolomini azt kifogásolja tehát, hogy Tröster félreérti az *Aeneis*-részletet, és amikor a mű fikciós jellegére akar utalni, tévedésből éppen azt a kaput említi, melyen az igaz álmok hagyják el az alvilágot. A fennmaradt kéziratok variánsairól nem lehetséges megállapítani, hogy Piccolomini helyreigazása előtről vagy utánról származnak-e, mindenesetre az bizonyos, hogy a megjelölt részlet a fennmaradt kilenc kézirat egyikében sem lett „kijavítva”. A másik bírának felkért barát, Johannes Hinderbach válaszelevelében pedig Tröster szereplőválasztását véli indokolatlannak, ugyanis köztudomású, hogy Forchtenauer irtózik a pajkosságtól (*lascivia multum horrere*).²⁴ Forchtenauer-Philostratus a dialógusban azonban nagyon is szereti a nőket, négy hölgyet is megismerünk, akik iránt nemrégiben hatalmas szerelmet érzett. A helyzetet látszólag tovább bonyolítja, hogy fennmaradt Johannes Baptista Domisius Dionysii néhány meglehetősen illetlen verse, melyeket ő is Forchtenauernek címzett.²⁵ A megoldás kulcsát talán éppen az adja, hogy Tröster – mesterével ellentétben – nagyon is jól értette az *Aeneis*-részletet, s ezért ragaszkodott a szarukapuhoz.

Vince Máté kiemeli Agnes Kirsopp Michels tanulmányát. Michels a jelenetben szereplő *insomniumot* Macrobiusra²⁶ támaszkodva olyan álomként magyarázza, „amely zavart idegállapotban jelentkezik, és ezért nincs használható jelentése, nem értelmezhető, és ahogy véget ér, el is felejtődik”, illetve a *falsa* nem ’hazug’-ot, hanem ’nem valós’-t jelent, mely nem lesz hatással álmodójára az ébredés után.²⁷ Aeneas az eposz későbbi jeleneteiben, különösen az utolsóban úgy látható, mint aki egyáltalán nem hallgat apja alvilágbéli, álombéli tanácsára, s nem a *pietas*, hanem sokkal inkább a *furor* vezérli. Forchtenauernek azonban emlékeznie kell a valós álmára, melyet ugyan ked-

ve szerint gondolhatna fikciónak, de a szarukapura való utalás lerántja a leplet Forchtenauer álságos, álszent viselkedéséről. Amennyiben Hinderbach szavait ironikus megjegyzésként értelmezzük, nincs is már további ellentmondás: nem maradhat érintetlen, akinek szerelmi gyógyírról, barátnőcskékről és fogakkal rendelkező *cunnumokról* írnak barátai: meglehet, hogy talán épp Forchtenauer volt a legpajzánabb közülük. A prológusban olvasható *Aeneis*-citátum tehát Forchtenauer pajkosságának leleplezése, a barátok cinkos összekacsintása, miközben a címzett becsületén mégsem esik folt.

Valerius Maximus, Plutarchos vagy Avicenna?

Végezetül egy talán megválaszolhatatlan kérdés. Philostratus szerelem-betegségét nem vallja be, szerelmének tárgyát pedig végképp nem fedi fel. Ezt Eudionnak a következő módon kell kiderítenie: megfogja Philostratus csuklóját, és különböző nőket ír körül, miközben figyeli a beteg pulzusát. Amikor a pulzus erősödik, a szív össze-vissza kalapál, és Philostratus elsápad, akkor megvan a keresett személy. Az antik irodalomban jártasak a jelenetben rögtön felismerhetik Antiochus esetét, aki mostohaanyjába lett szerelmes, s az orvosa a következő ismeretjeljegyekről azonosította a betegséget, tudniillik a szerelemtől való elepedést:²⁸ Antiochus Stratonica megjelenésére elpirult, lélegzete szaporább lett, majd távoztakor elsápadt, s mindenközben a pulzusa hol élénkebb, hol lanyhább lett.²⁹ A történetet nem csupán Valerius Maximus, hanem előtte görög nyelven Plutarchos³⁰ és Appianos,³¹ majd (Pseudo-)Lukianos³² is feljegyezte.³³

Honnan ismerhette azonban Tröster a pulzusdiagnosztikát? Valerius Maximust, akinek *Facta et dicta memorabilia* című műve közismert és közkedvelt olvasmány volt az egész középkor és a kora újkor folyamán, egyszer sem említi, még akkor sem, mikor felsorolja kedvenc és imitált szerzőit:³⁴

Aut quorsum me defatigem, in Parnassum nisi, ibi [sc. Eudion] in arce Tarpeia aut cum Cordubensibus Lucano Senecaque, aut Paeligno Nasone, aut Arpinate illo Cicerone, vel Patavino illo Livio, aut Maeonio illo Homero, aut Mantuano illo Virgilio certat.

Hova forduljak, hacsak nem a Parnassusra, ott küzd [ti. Eudion] a Tarpeii-sziklán a cordubai Lucanusszal és Senecával, vagy a paelignus Nasóval, vagy az arpinoi Ciceróval, vagy ama padovai Liviusszal, vagy ama maeon Homéroszszal, vagy ama mantovai Vergiliusszal.³⁵

Tröster könyvtárának rekonstrukciójából saját példánya sem ismert. Nem említi Plutarchost és Appianost³⁶ sem, akiknek műveit latin fordításban ismerte, a *Párhuzamos életrajzok* kéziratára történetesen épp 1454-ben, a dialógus megírásának évében tett szert.³⁷ A pulzusdiagnosztikát ismertetőik közül említi azonban Avicennát, a híres középkori arab orvost, aki alapos műveltséget szerzett a görög irodalom terén. Avicenna *Canon medicinae* című munkájában a szerelem-betegséget, ahogyan ő mondja: *ilisciit* a melankólia-betegségek közt tárgyalja, s

ugyanezen tünetek alapján diagnosztizálja. Kérdés, hogy vajon arab területen mennyire terjedt el Plutarchos vagy Appianos szövege, azaz Avicenna ismerhette-e Antiochus szerelmének történetét. Közismert, hogy Aristotelés és Platón tanai a késői peripatetikusok és újplatonikus iskola kommentátorainak működése révén már a 10. században elterjedtek az arab világban, s maga Avicenna is kommentálta a *Poétika* fordítását. Így megeshetett az is, hogy amikor Tröster leírja a pulzusdiagnosztika útmutatását, valójában egy arab közvetítésű antik görög forrást idéz, öntudatlanul.

Jegyzetek

Ezúton mondok köszönetet témavezetőimnek, Horváth Ivánnak és Kiss Farkas Gábornak a sok hasznos tanácsért és ötletért, mellyel munkámat segítették. A tanulmány előadás formájában elhangzott 2012 májusában a X. Magyar Ókortudományi Konferencián.

- 1 Részlet Johannes Tröster *Dialogus de remedio amoris* című művéből, vö. Ovid. *Rem. Am.* 718: *Constantes animos scripta relecta movent* („Az állhatatos lelkeket megindítják az íráskor újraolvasva”). A kritikai kiadás megjelenéséig, melyet disszertációm keretében készíték el, kénytelenek vagyunk Hans Rupprich kontaminált és sok hibát tartalmazó kiadását idézni. Az idézett részt lásd Rupprich 191.
- 2 Tröster életéről, munkásságáról és magyar kapcsolatairól bővebben szoltam már a Szentmártoni Szabó Géza és Pajorin Klára köszöntésére írt kötetekben (lásd Szilágyi 2010; Szilágyi 2012), utóbbiban egyik témavezetőm, Kiss Farkas Gábor is egy fontos tanulmányt ad közzé e témában (lásd Kiss 2012).
- 3 A *De remedio amoris illiciti* kiadását Rudolf Wolkan készítette el, lásd Rudolf Wolkan (kiad.): *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini: Abt. 2: Briefe als Priester und als Bischof von Triest*. *Fontes rerum Austriacarum* 67. Wien, 1912, 33–39. Tröster ovidiusi és Piccolominitől átvett mintáiról Georg Braungart értekezett (lásd Braungart 1980/1981), ám tanulmányában nem kereste vissza a pontos citátumokat, csak tematikai összehasonlítást végzett a teljesség igénye nélkül.
- 4 Rupprich 1938, 189–190.
- 5 Jankovits László fordítása, lásd Jankovits 2002, 79–81.
- 6 Rupprich 1938, 192.
- 7 Vö. Jankovits 2002, 79–81. További pajzán bolhákhöz lásd Szentmártoni Szabó – Virágh 2001.
- 8 Tröster könyvtáráról lásd Lehmann 1940; Cortesi 2008.
- 9 Rudolf Wolkan (kiad.): *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini...*, 34–35.
- 10 Rupprich 1938, 194.
- 11 Lehmann 1940, 656; vö. Cortesi 2008, 219.
- 12 Vö. Wolkan 1925, 125–126.
- 13 Dér 2005, 26. vö. Damon 1997.
- 14 Rupprich 1938, 186.

A sort még hosszan lehetne folytatni: Tröster nemcsak az antik auktorok ismeretében tett szert nagy jártasságra, hanem a középkori és kortárs humanista szerzőket is szívesen citálta, e tanulmányban azonban nem törekedhettem a teljességre. Reményeim szerint a készülő kritikai kiadásban árnyaltabb kép bontakozik majd ki az elfeledett szerző irodalmi műveltségéről és munkásságáról, melynek révén nemcsak a magyarországi humanizmusról szerezhetünk újabb ismereteket, hanem egyúttal plasztikus példán illusztrálhatjuk, milyen *aemulatio*s és *imitatio*s technikákkal élt művének megírása során egy Parnasszusra vágó humanista.

- 15 Rupprich 1938, 186.
- 16 Lehmann 1940, 658. A példányt lásd München UB cod. ms. 2° 545.
- 17 Rupprich 1938, 187.
- 18 St. Pölten, Diözesenarchiv, Hs 63, 155r–164v.
- 19 *Georg.* III. 500–508, vö. Rupprich 1938, 187.
- 20 Vince Máté fordítása (lásd Vince 2005).
- 21 Norden 1916, 348.
- 22 Rupprich 1938, 182.
- 23 Aeneae Sylvii Piccolominei *Opera quae extant omnia*. Basel, 1551, 951.
- 24 Brno, UB, Mk 96, 147r.
- 25 München, BSB, clm 418, 129v–131r, illetve clm 650, 4r–6r. A versekre Franz Fuchs hívta fel a figyelmemet, és a kéziratok másolatát is ő bocsátotta rendelkezésemre. A két verset érdemes volna összevetni Janus Pannonius Orsolya vulvájáról írott verseivel, lásd 197. ep.: Mayer Gyula – Török László (kiad.): *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*. Vol. I. Epigrammata, Fasc. I. Textus. Budapest, 2006, 145–146.
- 26 Macrobius: *Commentarii in somnium Scipionis* I. 3. 2–6.
- 27 Vince 2005, 112; vö. Michels 1981, 144–145.
- 28 Magyarul is használjuk az „elepedni valakiért” kifejezést, mely őrzi ezt az elképzelést, hogy a szerelem-betegséget a fekete epe túlsúlyának jelenléte okozza.
- 29 Val. Max. *Facta et dicta memorabilia* 5. 7. ext. 1.
- 30 Plut. *Dem.* 38.
- 31 App. *Hist. Rom.* XI. (*De rebus Syriacis*) 59–61.
- 32 Luk. *De dea Syria* 17–18.
- 33 Bővebben lásd Stechow 1945.
- 34 Minden jel szerint Vitéz János kedvenc olvasmányai közt is Senecát és Lucanust találjuk. Vö. Boronkai Iván Vitéz János ókori mintáiról írt tanulmányával (Boronkai 1975).
- 35 Rupprich 1938, 186.
- 36 Saját példánya Petrus Candidus fordításában: München UB A. graec. 44^a in 2°.
- 37 Az általa ismert művet több szerző fordította, az említett példányt lásd München, UB, 2° Cod. 549. Vö. Cortesi 2008, 227.

Bibliográfia

- Békés Enikő – Tegye Imre (szerk.) 2012. *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Budapest–Debrecen.
- Boronkai Iván 1975. „Vitéz János és az ókori klasszikusok”: Kardos Tibor – V. Kovács Sándor (szerk.), *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Budapest, 219–232.
- Braungart, Georg 1980/1981. „De remedio amoris: Ein Motiv und seine Traditionen von der Antike bis Enea Silvio Piccolomini und Johannes Tröster”: *Archiv für Kulturgeschichte* 62/63, 11–28.
- Cortesi, Mariarosa 2008. „Zur Büchersammlung des Johannes Tröster (†1485)”: Enno Bünz – Franz Fuchs (szerk.), *Der Humanismus an der Universität Leipzig, Akten des in Zusammenarbeit mit dem Lehrstuhl für Sächsische Landgeschichte an der Universität Leipzig, der Universitätsbibliothek Leipzig und dem Leipziger Geschichtsverein am 9./10. November 2007 in Leipzig veranstalten Symposiums*. Wiesbaden, 217–231.
- Damon, Cynthia 1997. *The Mask of the Parasite. A Pathology of Roman Patronage*. Michigan.
- Dér Katalin 2005. „»Dagadt has – derüs szív« (A foglyok 771). Lakomák és nagyevők Plautus színpadán”: *Ókor* 2005/3, 25–31.
- Jankovits László 2002. *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Budapest.
- Kiss Farkas Gábor 2012. = Békés–Tegye 2012, 119–131.
- Lehmann, Paul 1940. „Ein humanistisch gesinnter wohltäter Bayerischer Büchersammlungen”: *Historisches Jahrbuch* 60, 646–663.
- Michels, A. K. 1981. „The *Insomnium* of Aeneas”: *Classical Quarterly* N. S. 31, 140–146.
- Norden, Eduard 1916. *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch VI*. Stuttgart–Berlin.
- Rupprich, Hans 1938. *Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland*. Leipzig.
- Stechow, Wolfgang 1945. „The Love of Antiochus with Faire Stratonica”: *Art Bulletin* 27, 221–237.
- Szentmártoni Szabó Géza – Virágh László 2001. „Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában”: *ItK* 105, 341–358.
- Szilágyi Emőke Rita 2010. „Ajánlás bécsi módra. Enea Silvio Piccolomini ajánlólevele Johannes Trösterről Vitéz Jánosnak 1454 nyarán”: Csörsz Rumen István (szerk.), *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 125–132.
- Szilágyi Emőke Rita 2012. = Békés–Tegye 2012, 195–205.
- Vince Máté 2005. „Ha az álom kapuja kitárul”: Ferenczi Attila (szerk.), *A rejtélyes Aeneis*. Budapest, 89–117.
- Wolkan, Rudolf 1925. „Das neulateinische Drama”: Robert Franz Arnold (szerk.), *Das deutsche Drama*. München, 125–126.